

Sárközi Máttyás

CS. SZABÓ LÁSZLÓ NEHÉZ ÉVEI*

A Rádiónál 1939 után, az úriember zsigeri késztetéséből minden nácirajongó jelenségtől viszolygó vezetők és a munkatársi gárdában reprezentált gondolkodó fők óvatossága ellenére, terjedni kezdett a mëtely. Ortutay Gyula (az Irodalmi Osztály helyettes vezetője) 1939 legelején írta a naplójába: „Cs. Szabó bejelentette, hogy a Rádió prózai műsorában át kell térnie a »numerus nullus«-ra, egy zsidó sem szerepelhet.” Cs. Szabó László, az érintetteknek sok esetben jó barátja, de mindenképp szolidáris írókollegája az utolsó percig igyekezett kijátszani a felső rendelkezést, zsidó írókat és műfordítókat végül név nélkül szerepeltetett. Ortutay hozzáteszi, hogy Cs. Szabó, „akit különben szeretek”, úgy érzi, hogy nem bírja tovább, ott fogja hagyni a Rádiót. És megjegyzi: „Miért tesz ilyen patetikus fogadalmat? Hiszen már jó ideje benne vagyunk a leggyalázatosabb megalkuvásban.”

Egy későbbi naplóbejegyzés szól arról, hogy a háború elérheti Magyarországot: „Csak az értelmem küzd a bekövetkezők ellen, s mint Cs. Szabó, én is makacsul ismételtetem, mégis megmenekülünk.”

Ahogy a rádió egyre több propagandát iktatott a műsoraiba, úgy nőtt Cs. Szabó László elkedvetlenedése és veszélyérzete. A német seregek vesztesre álltak a csatamezőkön, s felderengett, hogy Magyarországot pusztító katasztrófa fenyegeti. 1944. március 15-én még Náray Antal rádióelnök írta az ünnepi vezércikket a *Rádióélet* első oldalára, s ez volt a kezdőmondata: „A szabadság a magyar életnek alapja.” Március 19-én a Wehrmacht csapatai hirtelen hadmozdulattal megszállták Magyarországot, a Gestapo már aznap reggel megkezdte mintegy háromezer, a náci számára nemkívánatos személy letartóztatását. Bajcsy-Zsilinszky Endre egyike volt azon keveseknek, akik fegyverrel álltak ellent, pisztolylövéseket adott le a lakásába betört Gestapo-emberekre, megsebesítették, elhurcolták, hamarosan megölték.

A német katonák ellepték a Rádió épületét, a kapu előtt igazoltatták a belépőket. Két Volksbund-őr állt a kapuban, mindkettő magyarországi sváb, magyarul kérték a belépők iratait. Náray Antal, Cs. Szabó emlékezése szerint, a kapualjban jött szembe vele, és annyira meg volt zavarodva, hogy németül szólt hozzá. Ő maga felment az Irodalmi Osztályra, elbúcsúzott mindenkitől, beleértve a szipogó gépírónöket, majd benyitott Frigyesi János vezérigazgatóhoz, aki elfehéredve vette tudomásul azonnali lemondását.

* A harminc éve, 1984 őszén elhunyt Cs. Szabó László, kora legkiválóbb esszéistáinak és novellistáinak egyike, Budapesten született, Budapesten halt meg, de mégsem volt teljességgel budapesti író. Már néhány hónapos korában Kolozsvárra vitték, az erdélyi neveltetés határozta meg egész életét. Az elcsatolás után anyjával Budapestre költözött, ott lett a magyar írotársadalom megbecsült személyisége, 1935 után kilenc esztendőn át volt a Magyar Rádió irodalmi osztályvezetője. 1945-től a Képzőművészeti Főiskolán tanított, a fordulat évében azonban Nyugatra emigrált. 1951-től Londonban, a BBC Magyar Osztályán dolgozott. Vezéralakja volt a nyugati magyar kulturális életnek. Életéről és munkásságáról hamarosan megjelenik a Kortárs Könyvkiadónál Sárközi Máttyás monográfiája *Csé* címmel. Ebből közlünk részletet.

Cs. Szabó közölte vele, hogy távozik, még a fiókjait sem üríti ki. Megegyeztek, hogy a Rádió „betegszabadságra” küldi, s a teljes fizetését egy megadott címre folyósítja. Ezt három hónapon át meg is tette. Az Irodalmi Osztályt még néhány napig Ortutay Gyula irányította, majd a műsorszerkesztő Örley Istvánnal együtt követték Cs. Szabó László példáját. Április közepétől Liszt Nándort, a Nemzeti Színház közismerten vérmes anti-szemita főtitkárát nevezték ki osztályvezetőnek. A *Rádióújság* áprilisban lelkesen üdvözölte „Európa új vezérét”, az ötvenötödik évét betöltő Adolf Hitlert.

Március 19-én délután Cs. Szabó jobbnak látta elhagyni Budapestet. A Gestapo megkezdte a letartóztatásokat. Barátnője, Gecső Sándorné rádióbemondó egy kulccsal sietett a segítségére. A kulcs Bajor Gizi balatonföldvári villájának a kapu melletti kis szobáját nyitotta. „Menedéket egy istennőtől kaptam” – mondta Cs. Szabó egy 1976-os londoni interjújában. Őszig maradt Földváron „cimbórával a csendőrökkel, mondhatni a védelmük alatt, mint tartós üdülésre szoruló lábadozó”. Az állomáson láthatta, hogy zárt marhavagonokban zsidókat visznek a haláltáborok felé. Tehetetlen dühvel és szégyennel nézte a szerelvényeket. Hamarosan feltűnt a Balaton mellett a Rádiótól kényszernyugdíjazott Gecsőné is.

Október 15-én elhangzott a rádióban Horthy Miklós proklamációja a kiugrásról. Cs. Szabó bizakodva utazott vissza Budapestre, Múzeum utcai lakásába, de a német birodalom a proklamációt semmisnek tekintette, annál inkább, mert a nyugati szövetségesek is elkésett lépésnek tartották a kormány közeledését. Az író egy éjszakára az apjánál keresett menedéket, aztán egyik baráttól a másikig járt, váltás fehérneművel. Az ostrom a budai Garas utcában, aknatűz és utcai harcok színhelyén érte, egy ház vastagfalú óvóhelyén. Ezekben az izgalmas hónapokban naplót vezetett, ha hézagosan is. A naplót később elveszítettnek hitte, ám az iratcsomó egy napon, feladó és kíséző levél nélkül, megérkezett hozzá Londonba.

Találkozását az első Budapestre benyomult szovjet katonákkal így írta le:

„Csukott ajtókon át keresgélő lépteket hallok a kapu felől. A világító számlap három órát mutat. Felülök, halkán szólok. Koromsötétbe, nehéz, nyomott lélegzésbe ütközik a hangom. Újabb ajtó nyílik az alagsorban, két-három láb megáll. Jobbkézt van a szenes-pince s a fűskamra, balra az óvóhely. Balra indulnak a léptek.

A függöny féloldalt fellibben, három hócsuklyás óriás áll a nyílásban. A németek is ilyen csuklyás hóköpenyt viseltek, lehetnek ők is, valamelyik járőrük. Farkasszemet nézünk, senki sem szól. Egyszer csak az egyik óriás nevetve felemeli a karját: »Szervusz, szervusz ruszki!« mondja sebesen.

Kacag az egész óvóhely. Túléltük az ostromot.”

A veszély ezzel nem hárult el teljesen, az író hamarosan elfogták az oroszok az utcán, nem „malenkij robot” végett, hanem leírása szerint azért, hogy „feltöltsék a megduplázva jelentett hadifogoly-létszámot. Megölhetett volna a vérhas egy romániai gyűjtőtáborban. A fagy és kialvó lelkem valahol Oroszország mélyén.” Ehelyett huszonnégy óra múltán szabadon engedték.

Standeisky Éva *Erkölcsök 1945-ben* címmel tett közzé tanulmányt 2006 februárjában a *Mozgó Világ* hasábjain, s erkölcsi helyzetképét egy vitára készítő Cs. Szabó-idézetrel

indítja. Az író képzeletben a halott Babitshoz fordul: „Megjavultunk az ostromban, Mihály.” Vajh' hogyan? Talán azzal, hogy letűnt egy nyilasuralomba torkollott, társadalmi anomáliákkal terhelt világ.

A budai óvóhelyről, amint átkelhetett a Dunán, rég nem látott Múzeum utcai lakásához tért vissza az író, s örömmel tapasztalta, hogy nagyobb kár nem esett: a betört ablakok üvegcserepeit kellett csak összesöpörni és a szőnyegről levakarni a beesett havat. Ám néhány hónappal később kiköltöztették otthonából, mert ott, Cs. Szabó szép bútorainak és képeinek környezetében, egy orosz parancsnok óhajtott megszállni.

Újrakezdés, 1945

Az 1945. január tizedikén megalakult Magyar Írók Szabad Szakszervezete júliusban tartotta első közgyűlését. Itt határozták el, hogy a szervezet neve Magyar Írók Szövetsége legyen. Elnöknek a Moszkvából visszatért, tehetségtelen sztalinista író, Gergely Sándort tették meg, főtítkárnak pedig a buzgó kommunista Barabás Tibort.

A Rádió megtartotta részvénytársaság jellegét, jöllehet a részvényeket immár a koalíciós pártok, továbbá a szakszervezetek között osztották szét. Ortutay Gyula kapta az elnöki megbízatást. Cs. Szabó Lászlót megbeszélésre hívta, puhatolózott: elvállalná-e a Rádió igazgatását, „ha a pártok is úgy akarják?” Úgy tűnik, megkönnyebbült az elutasítástól. Igazgatónak így a kommunista Schöpflin Gyulát nevezték ki.

A tervezetés éve volt ez. A polgári írók Magyar Enciklopedisták Társasága létrehozásán gondolkodtak, Ottlik Gézáék a Nyugatot akarták felelészteni. Az Eötvös Collegiumban, Keresztury Dezső igazgatói lakásában Vörösmarty Akadémia szerveződött, Cs. Szabó is meghívottja volt. Kiebrudalva a Múzeum utcából, apjánál keresett ideiglenes szállást. Illyés Gyula naplójegyzeteiben olvashatjuk: „Tegnapelőtt Cs. Szabónál: pin-celakásban, eszkábált könyvespolc, angol metszetek alatt tökéletes eleganciában ír.”

Hamarosan elköltözött. Az elhunyt múzeumigazgató, Petrovics Elek legénylakását neki utalták ki a Belgrád rakpart 3. alatt. „Mint valami eszelős gőzhangya, villámtempóban megint ritka szép otthont teremtettem, mert az oroszok végül is kiengedték előbb a könyvtárt, aztán a bútorokat, valami érzelmes ukrán vagy tatár csak egyik ösömet tartotta meg emlékebe, egy biedermeier női miniatűrt” – emlékezett később.

Néhány hónapon át a közületek festményállományát lajstromozta Cs. Szabó László, ám hamarosan meghívták a Képzőművészeti Főiskola művelődéstörténet-tanárának. E munkája mellett új könyvön dolgozott, és esszéket, tanulmányokat, cikkeket írt. Még színikritikát is. Jean Anouilh *Euridikéjének* az előadását méltatta. Ekkor mutatkozott be egy huszonegy éves, jó külsejű színész, Darvas Iván, akiről Cs. Szabó László azt állapította meg, hogy gyakorlatlanságát várhatólag levetkőzi a tapasztalt Tolnay Klári sodró játkától inspiráltan. Jó szemé volt, látta, hogyan hat egymásra a két színész. Tolnay Klári hamarosan hozzáment a nála tíz évvel fiatalabb Darvashoz.

Két part

1948. december 25-én Cs. Szabó és Gecsőné Bajor Gizinél vacsoráztak. „Mi már, Laci, soha többé nem látjuk egymást” – mondta búcsúzaskor a színésznő. Vajon miért? Az író három hónapra tervezte római tanulmányútját, amelyhez a Magyar Akadémián kapott szállást. Másnap este indult el, hálókocsin. Az intézményt Kardos Tibor igazgatta, akkor még barátja Cs. Szabó Lászlónak.

Körülbelül egy hónap volt hátra a római tartózkodásból, amikor Budapestről rideg hangú, rövid távirat érkezett Cs. Szabóhoz. Bóka László kultuszminisztériumi államtitkár küldte: „Szolgálattelre azonnal jelentkezzetek. Boka.”

Nem sok jót sejtetett a kurta hazarendelés. S fontos üzenetet rejtett Gecső Bözsi a telefonhívásában: „Csak dolgozzon nyugodtan, ősszel találkozunk Velencében, a Bellini-kiállításon.” Azaz: maradjon kinn, én majd valahogyan kimegyek maga után.

Miért rendelték haza ilyen kurtán–furcsán? A főiskolán tudomásul vették, hogy egy szemeszteren át felfüggeszti az előadásait, tehát ott nem hiányzott. Más lehetett az ok. Sokkalta komolyabb.

A *Hűlő árnyékban* memoár 103-ik oldalán csak ennyit olvashatunk: „Ma már tudom persze, hogy [Bóka László] elfojtva a kettőnk közötti barátságot, növekvő félelmében vagy éppenséggel hirtelen riadalmában cselekedett. Két szóban feleltem új miniszteremnek, Ortutay Gyulának: »tanszékemről lemondok«.”

Miért volt riadt az államtitkár? Miről tudott? És miről Gecsőné? S miért nem szól erről Cs. Szabó László memoárja? Egy halvány utalás esik csak: „Megvolt a tanszéke, bár előadásaimat már pártpolitikai füllel, utasításra jegyezte pár beépített diák, derék tanársegédemtől tudtam, hogy kik, csakhát vajon mit: hogyan szól a szöveg?”

Apját, Cs. Szabó Kálmánt sikerült kimenteni a Magyar Közösség-per vádlottjai közül. De volt az elítéltek között a fiának is több barátja. A közösség tagjait elsősorban irredentizmussal vádolták, s Cs. Szabó László 1938 és 1944 közötti írásaiban bőven találunk olyan mondatokat, amelyek alapján rásüthető az irredentizmus vádja.

A Rómában időző író a letartóztatás veszélyét sejdíthette meg, egyébként nem tett volna döbbenetes lépést. Azon nyomban az elmenekülés mellett döntött, hátrahagyva kellemes lakását, kilencezer könyvét, drága bútorait, Toulouse-Lautrec óriási értékű litografált plakátját, és pótolhatatlan családi ereklyéit. Tulajdonképpen hátrahagyta Gecső Bözsit is, bár erősen remélte, hogy ő utánaszökik, hiszen telefonbeszélgetésük során erre utalt.

Távozása a Magyar Akadémiáról detektívregénybe illő epizód. Kardos Tibor igazgató értesült róla, hogy Cs. Szabót hirtelen hazarendelték. Az író összepakolt és taxit rendelt, Kardos hallhatta, amint a sofőrt a pályaudvarra irányította. „Isten veled, megyek haza, tanítani” – búcsúzott. Ám a következő sarkon odaszólt a sofőrnek, hogy változott az úticél, s bement a kültelki bérház címét. Két nap múlva Kardos egy római magyar ismerőssel találkozott „no, Laci már Pesten van”, mondta neki az igazgató. Rosszul lett, mikor ennek az ellenkezőjéről értesült.

A Belgrád rakparti lakást lepecsételték, kiürítették. A menekült író otthona egy időre lármás római hónaposszoba lett, a teherpályaudvar mögött, a III. Miklós pápáról elnevezett via Niccolo Terzo zsákutca nyolcas számú bérkaszárnyájában, Balestra néni lakójaként.

